

TÜRK DİLİNDE EDATLAR

(En eski Türkçe metinlerden zamanımıza kadar)

-Yazı dilinde-

Prof. Dr. NECMETTİN HACİEMİNOĞLU

YAYIN NO: 720

TÜRK DİLİNDE EDATLAR
Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Őti.
Sertifika No: 16228

1. Basım, MEB, 1972
Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, Kasım 2015

ISBN: 978 - 605 - 9241 - 20 - 5

Genel Yayın Yönetmeni: *Ahmet Nuri Yüksel*

Yayına Hazırlayan: *Prof. Dr. Vahit Türk*

Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*

Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*

DavutpaŐa Cad. Besler İŐ Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul

Tel: (0212) 501 30 19

Kapak Baskı: *Azra Matbaacılık*

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Nuruosmaniye Cad. KardeŐler Han No: 3 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul

Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74

bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....	X
ÖNSÖZ.....	XI
GİRİŞ.....	XIII

Çekim Edatları 1 - 111

adın / adın.....	3	çenli / çeli.....	30
alıp.....	4	çeşit.....	30
anaru.....	4	dāir.....	30
ara.....	5	dapa.....	30
arı.....	6	degin / digin.....	31
arķuru.....	6	degince / diginçe.....	33
artuk.....	7	dek.....	33
āsā.....	8	deñlü.....	34
asıl.....	8	dik / dek.....	35
asra.....	8	doğru / toğru.....	36
aşa.....	9	dolayı.....	38
aşağa / aşığı / aşığ.....	9	dürlü / türlü.....	38
aşık.....	10	emsāl / emsāli.....	39
aşıp.....	10	eştre.....	39
aşnu.....	10	evvel.....	39
ayru.....	11	gayri.....	39
ayruķ.....	11	geçe.....	40
baķa.....	11	gerü / geri / girü.....	40
basa.....	12	gibi.....	41
başķa.....	12	göre.....	42
başlayu.....	13	güne / günā.....	43
berāber.....	13	ınaru / ınđaru.....	43
berü / birü / beri / biri.....	14	içerü / içeri.....	43
bigi.....	16	için.....	44
bigin.....	17	içre.....	44
bile.....	18	ile.....	45
bilen.....	21	ilen.....	47
birle.....	22	ilgerü / ilgeri / ilerü / ileri.....	48
birlen.....	26	iye.....	48
böl-ek.....	28	iyin.....	49
böyle.....	28	kadar.....	49
burna.....	28	ķadarınca.....	51
burun.....	28	ķarap.....	52
cānib.....	29	ķarşu / ķarşı.....	52
çāđlıđ / çāđlık / çāķlık / çāķlı.....	30		

karu.....	54	özge.....	73
keçe / kiçe.....	54	öze / üze.....	71
kırak.....	54	özre / özere / üzre / üzere.....	75
kıyās.....	55	rāci.....	77
kibi.....	55	rağmen.....	77
kibik.....	56	rütbe.....	78
kibin.....	56	sabık.....	78
kidin / kiğin / kiyin.....	56	saru / sarı.....	78
kimi / kimin.....	57	sayu.....	80
kin.....	58	sıfat.....	80
kirü / kerı.....	59	sıngar / sıngaru.....	81
kisre.....	59	sıra.....	81
koğı / koğı / koyı.....	59	song / songı.....	82
köre.....	60	songra.....	84
ma' dā.....	61	tā.....	85
mānend / mānendi.....	61	tapa.....	86
ma' niden.....	61	taparu.....	87
meñgiz.....	61	taraf / tarafa.....	88
meñgizlig.....	62	taşgarı / taşgarı.....	88
mertebe.....	62	taşra / daşra.....	89
misāl.....	63	teg / tek / tig / tik.....	90
misāli.....	63	tegi / teki.....	93
misillig.....	63	tegi / tegü.....	94
misillü.....	63	tegin.....	95
mü' ādil.....	64	teginçe / teginçi.....	95
muqābil.....	64	tegre / tigre / tegrü / tigrü.....	95
muqaddem.....	64	tüben / töben.....	97
mümāsil.....	64	turkaru.....	98
naru / narı.....	64	tüze.....	98
nāşi.....	65	uçun / üçün / içün / için.....	98
nazar.....	65	udu.....	103
nazaran.....	66	ulam.....	104
nazir / nazire.....	66	uladı.....	104
oñşaşig.....	66	utru.....	104
ortu.....	66	üste.....	105
ortusıñaru.....	66	üstün.....	106
otra / orta.....	66	vār.....	106
oza.....	66	veş.....	107
ögün.....	67	yağru.....	107
oñ.....	67	yâña / yana.....	107
öngdin / öngdün / öngtün.....	68	yañaru.....	109
oñi.....	68	yanğlig.....	109
oñin.....	69	yarı / yaru.....	110
oñre.....	69	yıngak.....	110
öte.....	69	yokaru / yukaru / yukarı.....	110
ötkürü.....	70	yöre.....	111
ötrü / ötürü.....	70	ziyāde.....	111

Bağlama Edatları 112-217

abāṅ	114	bilsen	130
adam sen de	115	bināanaleyh	130
ādetā	115	bir de	130
āḥır	115	biriki	131
akıbet	116	bittabi	131
aksi hâlde	116	bolmasa	131
ammā	116	bolay ki	131
ammā ki	118	böylece	132
ancaḳ	119	bununla beraber	132
andaḳ kim	120	çü	132
amtı	120	çün	132
ançulayu	120	çünki	136
ançulayuma	120	çünkim	138
yme ançulayu	120	daḳı / daḳı / daḳı	138
artıḳ	120	daha	139
artuḳı	121	dahası	140
ayruḳ	121	deḡil mi	140
azu	121	deḡilse	140
bādehū	122	demek	140
bādemā	122	demek ki	141
bāhusus	122	derken	141
bāhusus ki	122	doḡrusu	141
bak	122	dolayısıyle	141
bakalım	123	e	141
bakarsın	123	eger	142
bakın	123	egerçi	145
bâri	123	esâsen	146
bel	124	evet / evit	146
belki	124	evirü	147
belkim	126	fakat	147
beñzer	126	filhakika	148
beñzer ki	127	fi'lmesel	148
bereket versin	127	filvâki	148
bermu'tād	127	galiba	149
bes	127	gayri	149
bes ki / bes kim	128	ger	149
bırak	128	gerçi / gerçi ki / gerçi kim	151
bırak ki	128	giderayak	152
bi-gümān	129	görelim	152
bil'akis	129	gūyā / gūyā / gūyā	152
bilhassa	129	gūyā ki	154
bile	129	ha	154
bilemedin	129	hâlbuki	154
bilmem	129	hâlde	155
bilmem ki	130	hani	155

hani ya.....	155	ne var ki.....	183
hāsılı.....	155	ne yazık ki.....	184
hattâ.....	155	niçe kim / neçe kim.....	184
hazır.....	156	niçük kim / neçük kim.....	185
hele.....	156	nidem ki.....	185
hergiz.....	157	nihâyet.....	185
herhâlde.....	158	niteg kim / neteg kim / nitekim.....	186
hiç.....	158	niteki.....	187
hiç değilse.....	158	nola.....	187
hiç olmazsa.....	158	o dem ki.....	187
hiç şüphesiz.....	158	ola ki / ola kim.....	187
hiç yoksa.....	158	olmaya ki / olmaya kim.....	188
hoş.....	159	olsa olsa.....	188
hülâsa.....	159	öyle.....	188
hususile.....	159	öyle ki.....	188
ihtimal / ihtimal ki.....	159	pes.....	188
ile.....	160	sade.....	189
illâ / illâ ki / illâ kim.....	160	sadece.....	189
imdi / emdi.....	162	sakın.....	190
inçip / ançıp.....	163	sanasın / sanasın kim.....	190
ise.....	163	sanki / sankim.....	190
kaçan / kaçan kim.....	163	sorar mısın.....	191
kaldı ki.....	165	şâyed.....	191
kalı.....	165	şöyle.....	192
kaltı.....	166	şöyle dursun.....	192
kezâ / kezâlik.....	166	şöyle kim.....	192
ki.....	167	şu kadar ki.....	192
kim.....	169	şu var ki.....	192
kim bilir.....	174	şüphesiz.....	193
korkarım.....	174	tâ.....	193
lâkin.....	174	tabii.....	195
lîk.....	175	takı.....	195
likin.....	176	tâ ki / tâ kim.....	196
mâdâm / mâdâm ki / mâdâm kim.....	177	tek / dek.....	197
ma`ahâzâ.....	177	tiyin.....	198
ma`mâfih / ma`mâfih.....	178	tiyü / diyü / deyü.....	198
meger.....	178	udu.....	199
megerse.....	181	ulâtı.....	199
meger ki / meger kim.....	181	ulayu.....	199
meselâ.....	182	üstelik.....	199
nasıl / nasıl ki.....	182	vākıa.....	200
nasılsa.....	183	vaktâ ki.....	200
ne demek.....	183	varsa / var ise.....	200
ne gezer.....	183	varsın.....	201
nerede / nerde.....	183	ve / vu / vü / u / ü.....	201
nedür.....	183	veger.....	203
ne var.....	183		

velhâsıl.....	204	yalnız.....	211
velev / velev ki.....	204	yana / yene / yine.....	211
veli.....	204	ya'ni.....	212
velik.....	205	yoksa / yoğsa.....	214
velakin / velikin.....	206	zâhir.....	215
veya.....	207	zâten / zâti.....	215
veyâhûd.....	208	zîrâ.....	216
ya.....	208	zîrâ ki / zîrâ kim.....	217
yâhod / yâhud / yahut.....	210		

Kuvvetlendirme Edatları 218-260

a / e.....	218	hod.....	245
'aceb.....	218	ille / illâ.....	246
alağ.....	218	ise.....	247
ammâ.....	219	ked / ked / key.....	247
aslâ.....	219	king.....	247
bile.....	219	ki.....	247
çalık.....	220	çok / çokan.....	248
çak.....	220	lâcerem.....	248
çın.....	220	ma / me.....	248
çu / çü.....	220	muhakkak.....	249
da / de.....	220	mutlaka.....	249
daha.....	238	ne / ni.....	249
dağ.....	238	neçe / niçe / neçeme / niçeme.....	250
dağı / dağı / dağı.....	238	niçe / niçe.....	251
degil... bile.....	240	neme / nime.....	251
evet.....	240	oğ / ök.....	252
elbet / elbette.....	240	öyle.....	254
eriç.....	241	şu.....	255
erki.....	241	tabii.....	255
gitti.....	242	tağı.....	255
ğalibâ.....	242	tamu.....	256
hâ / ha... ha.....	242	terkin.....	256
hattâ.....	243	tıpkı.....	257
hayır.....	243	ya.....	257
hele / hele ki.....	243	yamu / yemü.....	257
hem.....	244	yana / yene / yine.....	257
hergiz.....	245	yeme / yime.....	259
hiç.....	245	zinhâr.....	260

Karşılaştırma-Denkleştirme Edatları 261-268

ama ... ama.....	261	gâh ... gâh.....	262
ara ... ara.....	261	gerek ... gerekse.....	262
da ... da.....	262	ha ... ha.....	263
eger ... eger.....	262	hah ... hah.....	263

hem ... hem	263	ne ... ne	265
ister ... ister	264	ni ... ni	265
kerek ... kerek	264	yā ... yā	267
kimi ... kimi	265	ya ... yâhud	267

Soru Edatları 269-283

‘aceb	269	mu / mü / mı / mi	275
‘acebâ	269	nasıl	276
âyâ	270	ne / ni	276
çi	270	neçe / niçe	277
handa / kıanda	270	neçük / niçük	278
hangi	271	neçün / niçün	278
hanı / hani	271	neden / nidin	279
ikin	271	negü	280
kaç	271	neke / nike	280
kaçça	272	nelek / nelük / nelik	280
kaçıaru	272	nerde / nerede / nereden	281
kıanda	272	nerek	281
kıandan / kıandın	272	neteg / niteg	281
kıanı	273	nik	282
kıankı	274	nişe	282
kıayda / kıayuda / kıaydın	274	nite / nete	282
kıaysı	274	niye / neye	283
kıayu	275	nü	283

Çağırma-Hitap Edatları 284-289

a / e	284	diñ	287
aç	284	hadi / haydi	287
ala	284	hay / hey	288
ave	285	ilâhi	288
ay / ey / iy / i	285	kı	288
âyâ / eyâ	286	şep	288
ayol	286	şük	288
be	286	vey	288
behey	287	yâ	289
bire - bre	287	yâhü	289

Cevap Edatları 290-292

av	290	he	291
beli	290	ilel	291
ereyne	291	peki	292
emet / yemet	291	uva	292
evet / ewet	291	yah	292
hayır	291		

Ünlemler 293-305

a / ā.....	293	hayf / hayfā.....	299
abav / abū.....	293	heyhāt.....	299
āferin.....	293	hey gidi hey.....	300
āh.....	294	kâşki / keşke / keşki.....	300
ahsent.....	294	ma‘alasef.....	301
aman.....	294	meded.....	301
āmin.....	295	nefrîn.....	301
awa awa.....	295	o / oo!.....	301
ay.....	295	oh / ooh!.....	301
bereket / bereket versin.....	295	öp öp.....	302
bihamdi‘llah.....	296	of / öf!.....	302
billāh / billahi.....	296	peh peh!.....	302
ça.....	296	şâbâş.....	302
diriĝ / diriĝâ.....	296	tû!.....	302
efsûs.....	297	vâ.....	302
eh.....	297	vâh / veh / veh ki / veh kim.....	303
elhāk.....	297	vâlih.....	303
esiz / isiz.....	298	vallāh / vallahi.....	303
eyvâh.....	298	vây / vey.....	304
ha / hah.....	298	veyl.....	304
hakkâ.....	298	yazık / yazık ki.....	304
hâşâ.....	298	yuf!.....	305
hay.....	299	zihî / zehî.....	305

Gösterme Edatları 306-308

aha.....	306	na / nah.....	307
çak.....	306	tâ.....	307
ha.....	306	uş.....	307
munu.....	307	uşda / uşta / işte.....	308

Tekerrür Edatları 309 - 315

aĝız.....	309	katla.....	311
bar.....	309	ķayra.....	312
baz.....	309	kene / gene / gine.....	312
bir.....	309	kerre / kere.....	312
buĝur.....	310	kez / gez / kezdin.....	313
daha / dahi.....	310	ķurla.....	313
def‘a.....	310	yana / yene / yine.....	313
gerü / girü.....	310	yanĝla.....	314
ķata.....	310	yiçe.....	315
ķatm.....	311	yol / yolu.....	315

FİHRİST	317
BİBLİYOGRAFYA	330
SÖZLÜKLER	336

SUNUŞ

Türk Dilinde Edatlar Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu'nun doğentlik çalışması olarak hazırlamış olduğu eserdir. Bildiğimiz kadarıyla eser en son 1992 yılında 20.000 adet olmak üzere dördüncü baskısını yapmıştır. Türk Dili ve Edebiyatı bölümü öğren-cileri, edebiyat öğretmenleri ve bu alanda çalışan bilim adamları için bir kaynak eser niteliği taşıyan kitabın yaklaşık 25 yıldır baskısı yapılmamış ve eksikliği de hep his-sedilmiştir. Elinizdeki bu baskıyla, hissedilen bu eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır.

Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türklük Bilim araştırmaları için açılan yeni alanlarda Türkiye Türkolojisi ciddi mesafeler almış ve ağdaş lehelerimizin hemen hepsinin pek çok uzmanını yetiştirmiştir. Bu yeni alanlarda, yani ağdaş lehçelerde edatlarla ilgili yapılan çalışmaların tamamına da elinizdeki bu eser kaynaklık etmiştir.

Eserin amacı ilk yazılı metinlerden başlayarak Türkiye Türkçesine kadar bütün edatları tespit etmek ve bu edatları örneklerle tanımlamaktır. Eserde Türkiye Türkçesi hariç ağdaş Türk lehçeleri yer almamaktadır, bu bütünüyle eserin hazırlandığı dönemin siyasi ve sosyal şartlarıyla ilgili bir durumdur. Bilindiği üzere 1991 yılına kadar Türkiye ile Sovyet sınırları içerisinde kalmış olan Türk halklarıyla herhangi bir ilişki imkânı yoktu; kapılar her türlü çalışma ve işbirliğine kapalı olduğu gibi bilim adamlarının iliş-kileri de yok denecek seviyedeydi. Bu yüzden ağdaş lehçelerle ilgili kaynaklara ulaşma imkânı olmadığı gibi o coğrafyalarda yetişmiş olan bilim adamlarıyla da ilişki kurula-mamaktaydı. Belirtilen sebeplerden dolayı eserde ağdaş Türk lehçelerine ait edatlara yer verilememiştir, ancak Sovyet dağıldıktan sonra Türkiye Türkolojisi'ne açılan bu alanlarda genç türkologlar yaptıkları araştırmalarla bu açığı kapatmışlardır.

Eser incelendiğinde görüleceği üzere tespit edilen her edat ilk defa hangi sahada kullanıldıysa örneklenmiş ve tarihi çizgiye uygun bir biçimde edatın kullanıldığı her sahanın eserlerinden örneklere yer verilmiştir.

Eserin okuyucuya ilk bakışta gösterdiği şey; Türk dilinin bir bütünlük içerisinde ele alınması ve bu bütünlük yanında farklı coğrafyalardaki gelişmelerin de dikkatlere sunul-masıdır. Türkçe araştırmalarında bu bütünlüğün hiçbir zaman gözden uzak tutulmaması gerektiği ve araştırma yapılan herhangi bir konuda bu bütünlüğün dikkate alınmaması-nın araştırmayı eksik bırakacağı unutulmamalıdır. Türk Dilinde Edatlar kitabı yalnızca konuyla ilgili bir ilmî araştırma değil, Türkiye Türkoloji geleneğinin meseleyi nasıl ele alması gerektiğinin de bir örneğidir. Türkolojinin diğer bilim dallarından farklı yanı; Türk milletinin hayat alanını inceleyen bilim olmasıdır Bu yüzden bu alanda çalışanlar yalnızca ilmî araştırma yapmaz, bir milletin hayatını ilgilendiren konular üzerinde görüş beyan eder ve hükümler verir. Bu derece yüksek değere sahip olan bir bilim dalı da elbette biraz daha dikkati hak etmektedir. Bu eserin yazarı bütün çalışmalarını bu dikkat ve titizliği hiç ihmal etmeden yapmış bir bilim adamı idi.

Eserin yeni baskısını yapan Bilge Kültür Sanat Yayınevi'ne teşekkürlerimizi su-narken merhum Prof. Dr. M. Necmettin Hacıeminoğlu'ya da bir kez daha yüce Tanrı'dan rahmet diliyorum.

Vahit Türk

ÖNSÖZ

Türkoloji araştırmaları başlayalı bir asır olmuştur. Belli bir sâhaya yönelmiş böyle bir çalışma için yüz yıllık mâzi küçümsenmiyecek kadar uzun sayılır. Bu uzun müddet içinde gerek Avrupalı Türkologlar, gerekse Türk ilim adamları Türkçenin birçok meselelerini ele alıp izah etmişler; aydınlığa kavuşturmuşlardır. Aşağı yukarı her medenî millete mensup ilim adamlarının katılması sâyesinde Türkoloji sâhası milletler arası bir ilmî araştırma zemini hâline gelmiştir. Böylece, bu sahada, ilim tarihine geçecek çapta büyük âlimler yetişmiş, enstitüler kurulmuş ve yüzlerce eser neşredilmiştir. Türk dilinin ana metinleri ortaya konmuş, ana meseleleri tespit edilmiştir.

Ancak, yazı dili olarak en az on üç asırlık bir mâziye dayanan ve çeşitli kültür merkezlerinde ayrı ayrı gelişen Türkçenin, çözümleni gereken meseleleri de oldukça çeşitlidir. Meselâ, henüz neşredilmemiş yüzlerce eski eser vardır. Bunların on binleri aşan sayfaları arasında Türk Dilinin bütün hususiyet ve zenginlikleri yatmaktadır. Onun içindir ki Türkolojinin bugüne kadar halledilmiş meseleleri yanında, daha nice konuları çözüm beklemektedir. Bunlar, müstakil monografiler hâlinde ele alınıp, mukayeseli metotla derinliğine incelenmesi gereken meselelerdir.

İşte, Türkçede edatların teşekkülü, çeşitleri, cümledeki vazifeleri ve tarihi gelişmesi de, böyle, tek başına ele alınması lüzumlu konulardan biridir.

Bu sebeple, başlangıçtan bugüne kadar, Türkçede kullanılmış edatları tespit etmek üzere böyle bir araştırma yaptık. Çalışmamız tamâmen metinlere dayanmaktadır. Neşredilmiş eski Türkçe metinlerden başlamak üzere, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak, Eski Anadolu, Osmanlı ve Türkiye Türkçesi sâhalarına âit başlıca ana metinleri taradık. Bunlarda mevcut edatlar tespit edilerek örnekleri ile sunulmuştur. Her edatın yapısı menşei, vazifesi ve kullanılışı hakkında bilgi verirken fazla teferruatlı izahlara girişilmemiştir. Zira çalışmamız esnasında gördük ki, her edat hakkında derinliğine bir araştırma yapabilmek, ancak monografik incelemelerle mümkündür. Ayrıca bir edatın menşe ve yapısı izah edilirken, başlıca müelliflerin bu konudaki görüşleri özetlendikten sonra, içlerinden en ilmî ve makul olanı tercih edilmiştir. Sırf yenilik olsun diye, bugüne kadar yapılagelmiş mâkul etimolojik izahlardan farklı ve değişik izah denemelerine girişilmemiştir. Böyle bir davranış, boş yere, hem dilin bünyesini hem de ilmî esasları zorlamak olur. Kanaatimizce, dil ilminde en çok dikkat edilmesi gereken konulardan biri etimoloji meselesidir. Çünkü bu saha muhayyel farazyeler yürütmeğe çok müsaittir. Bu sebeple, herkesin kabullendiği izah tarzlarından ayrı ve yeni bir izah yolu bulmak hevesi bazı araştırcılara cazip görünmektedir. Onun için Türk dili üzerinde yapılan birçok etimoloji denemeleri, ilmî esasların dışına çıkmıştır. Bu bakımdan, çalışmamız Türkçedeki edatlar hakkında tasviri bir incelemedir. Çalışmamızın bir başka hususiyeti de,

sâha olarak klâsik yazı dillerinin seçilmiş olmasıdır. Bununla, bugünkü Altay şivelerini konumuzun dışında bıraktığımızı söylemek istiyoruz. İncelememizi bütün Türk dillerini içine alacak genişlikte yapmayı düşünmüştük. Fakat bunun iki bakımdan güç olduğunu gördük. Birincisi, her şive için elde yeteri kadar metin bulunmayışı, ikincisi de klasik yazı dili ile aynı hüviyeti henüz kazanmamış modern şiveleri yan yana getirmenin doğru olmadığına inanışımızdır. Bilindiği gibi, oturmuş bir yazı dilini incelerken kullanılacak metod ve değerlendirme kıstası, henüz bir diyalekt seviyesinde bulunan Altay şivelerini incelerken kullanılamaz. Kullanılmamalıdır. İşte bu sebeple, çalışmamızı klasik yazı dili metinlerine inhisar ettirerek Türkiye Türkçesine kadar getirdik. Türk yazı dilini sâhalarına ayırırken de, üzerinde aşağı yukarı ittifak edilmiş terimleri kullandık ve o hudutların içinde kaldık. Böylece, Uygur, Mani ve Köktürk metinlerini ESKİ TÜRKÇE; Kutadgu Bilig, Divanu Lügati't-Türk, Atabetü'l-Hakayık çevresini KARAHANLI SAHASI; Mukaddimetü'l-Edeb, Nehcü'l-Ferâdis, Kısasu'l-Enbiya'yı içine alan halkayı da HAREZM SAHASI adı altında birleştirdik. ÇAĞATAY, KIPÇAK ve BATI TÜRKÇESİ sahaları için ise bilinen belli zaman ve mekân hudutlarını kabul ettik. 1908'den itibaren başlayan devreye de TÜRKİYE TÜRKÇESİ dedik.¹

Edatları, menşelerini izah etmek üzere kök ve ek hâlinde ayırırken, isim köklerinden sonra (+) işareti (kip+i), fül köklerinden sonra (-) işareti (gör-e) kullanılmıştır:

Kıtapta verilen örnek metinlerin yazılışında o örneğin alındığı kaynağın imlasına bağlı kalınmıştır:

Türkiye Türkçesi dışındaki metinlerde ilmî transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır. Bu yüzden örneklerin büyük bir kısmında normal noktalama işaretlerine ve büyük harfe yer verilmemiştir.

Kitabın basılmasında büyük yardım ve desteklerini gördüğüm Millî Eğitim Basımevi Müdürü Mustafa Necati Sepetçioğlu ve Basımevi Neşriyat Uzmanı İrfan Atagün'e teşekkür ederim.

*M. Necmettin Hacıeminoğlu
Fatih, 10 Eylül 1971*

1 **Batı Türkçesi** terimini, bu konuların biraz dışında olan meslektaşlarımız için açıklamak uygun olur kanaatindeyiz.

13. asırdan itibaren Anadolu ve İran'daki Oğuz ve Azerî Türklerinin yazı dili olarak gelişen edebi şiveye **Batı Türkçesi** denmektedir. Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarının siyasi sınırları içinde yayılıp gelişen bu Türkçe kendi bünyesinde de şu devrelere ayrılır:

1. Eski Anadolu Türkçesi (13. asırdan 16. asra kadar)
2. Osmanlıca (16. asırdan 20. asra kadar)
3. Türkiye Türkçesi (1908'den günümüze kadar)
4. Azerbaycan Türkçesi (14. asırdan günümüze kadar)

GİRİŞ

Arapça bir kelime olan *edat* “âlet” ve “vasıta” demektir. Onun gramerdeki mânâ ve yerini tespit ederken de bu aslî mânâsını göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim, bir gramer unsuru olarak da “*edatlar tek başlarına mânâları olmayıp, ancak cümledeki diğer kelime ve kelime grupları arasında çeşitli münasebetler kurmağa yarayan*” “âlet sözler”dir, “vasıtalar”dır. Daha müşahhas bir ifâde ile anlatmak gerekirse, denilebilir ki *edatlar* dilin mantikî kuruluşunu teşkil eden cümle yapısının “harcı”dır. Bu bakımdan vazife itibarı ile isim çekim eklerine benzerler.

Dilin bütünü içinde mücerret bir unsur olarak ele alındığı takdirde ise, *edatlar* çekime gelmeyen “donmuş” ve “kalıplaşmış” sözlerdir. Böylece mâhiyet itibarı ile de isim çekim eklerine yaklaşırlar. Bu bakımdan, denilebilir ki, Türkçede *edatlar* isim çekim eklerinin gördüğü vazifelerin de bir kısmını yüklenmiş, fakat onlardan daha zengin nüanslı zarurî sözlerdir. Hâlbuki *Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca* gibi büyük dillerde *edatlar* aynı zamanda isim çekim eki durumundadır. Bu dillerde ayrıca isim çekim ekleri yoktur. Türkçede ise hem diğer dillerin *edatlarına* mukabil hâl ekleri, hem de onlara ilaveten *edatlar* vardır. İşte bu husûsiyetleri ile dilimizdeki *edatlar* isimler ve fiiller yanında fakat onlardan farklı mahiyette üçüncü bir kelime çeşidini teşkil ederler.²

Edatları gerek dilin bütünü içinde, gerekse gramer unsuru olarak cümle içinde isim ve fiillerden ayıran iki mühim hususiyet vardır: 1. Tek başlarına mânâ taşıyamamaları; 2. Çekime girmemeleri. Onun içindir ki, asılları ne olursa olsun, bu hususî farkları göstermeyen kelimeler, o durumları ile artık *edat* değildir. Bu vesile ile, bâzı Avrupalı Türkologların isme muzaf olmuş ve çekim eki almış birçok kelimeleri (içinde, dışında, karşısında, yanında v.b. gibi) kendi dillerine kıyasla *edat* saymalarını doğru bulmadığımızı belirtmek isteriz.³ Zira Türkçede “*benim yanımda*” ile “*benim elimde*”,

2 Bk. K. Grönbech, *Der Türkische Sprachbau*, Kopenhagen 1936 (s. 33); Doç. Dr. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1963.

3 C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik*, Leiden 1954; A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1952; J. Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* İstanbul 1941 (tercüme eden Ali Ulvi Elöve); J. Eckmann, *Chagatay Manual* Indiana. 1966.

“*okulun karşısında*” ile “*okulun damında*” terkipleri arasında hem şekil, hem de mahiyet bakımından hiçbir fark yoktur.

Edatlarla diğer kelimeler arasında bilhassa kullanılış sırasında ortaya çıkan bu farklar bir tarafa bırakıldığı takdirde, Türkçedeki her *edatı* ilk ve aslî şekli bakımından ya bir isme, ya da bir fiil köküne bağlamak mümkündür. Gerçi bugünkü bilgimizle ek ve kökünü ayıramadığımız bazı *edatlar* da vardır. Ancak onların yapısını da Türk dilinin kanunlarına dayanmak ve bilinenlerle mukayese etmek sûretiyle, aşağı yukarı tespit etmek mümkündür. Esasen sadece bir kısım *edatların* değil, Türkçede mevcut daha birçok ek ve kelimenin yapısı da henüz tam aydınlanamamıştır.

Eski Türkçe devresinden beri dilimizde mevcut olan edatlar yapı, menşe ve mahiyet bakımından beş gruba ayrılırlar.

1. *Fiilden türeyenler.*

Bunlar, fiil köklerinden umûmiyetle zarf fiil ekleri ile (*göre, oza, tapa, öte..* gibi), bazan da çekim ekleri ile (*isterse, bakalım, gitti, varsın... gibi*) teşkil edilmiş edatlardır. Gerek eski Türkçede, gerekse bugünkü Türk dilinde mevcut olan pek çok edatın bu şekilde türemiş olduğunu tespit etmek güç değildir. Umumiyetle *çekim* ve *bağlama edatları* fiilden türemişlerdir.

2. *İsimden türeyenler.*

Bunlar isim köklerinden umumiyetle vasıta hâli eki (*uçun, önin, gibin, birle... gibi*), iyelik eki (*kibi, sonı, öni*), cihet eki (*içre, sonra, taşra...*) ve bazan da diğer hâk ekleri ile teşkil olunmuşlardır. *Kuvvetlendirme, soru* ve *çekim* edatları daha çok bu şekilde türemiştir. Bilhassa *mekân, zaman* ve *cihet* bildiren kelimeler isim menşeli edatların çoğunluğunu teşkil ederler.

3. *Yapısı ve menşei bilinmeyenler.*

Bunlar, eski Türkçeden beri görülen fakat menşe ve yapıları kesin olarak bilinemiyen edatlardır. Bir kısmını hem isme, hem de fiile bağlamak aynı derecede mümkündür. Bâzılarının yapısı tespit edilse bile kullanılış şekli ile kök mânâsı arasında bir ilgi kurmak güçtür. (*ara, arı, adın, ok/ök, ma/me, erki* v.b. gibi).

4. *Taklidi söz mahiyetinde olanlar.*

Bunlar umûmiyetle insan veya tabiat seslerini taklit sûretiyle, yahut his ve hadiseleri yorumlayıp ses şeklinde ifâde eden sözlerdir. Tam bir edat hususiyeti gösterirler. *Seslenme, ünleme, cevap* ve *hayret* edatları umumiyetle böyle türemiştir. (*ah, ay, ey, oh, vah, haydi, ha, ya* v.b. gibi).

5. Yabancı asıllı olanlar.

Bunların ancak İslâmî Türk edebiyatı devresinden itibaren dilimize girenlerini tespit edebiliyoruz. Onlar da Arapça ve Farsçadan alınan sözlerdir. En çok bağlama edatları arasında görülen bu yabancı asıllı sözler, bilhassa tercüme hareketi başladıktan sonra dilimize girmiştir. Bunlar Türkçeye sadece bir kelime olarak değil, bir gramer şekli olarak girdikleri için, gerek ses, gerekse mânâ bakımından pek az değişikliğe uğramışlardır. Ayrıca kendi dillerinin sentaksını da beraber getirdikleri için, Türkçenin cümle yapısına tesir etmiş, ifâde tarzını bozmuşlardır (*ger, eger, hod, meger, madem ki, lakin, fakat, şâyed, güya hatta* v.b. gibi).

Edatların yapı ve türeyiş şekillerinin araştırılması yanında, meydana geliş sebeplerinin tespiti de mühim bir meseledir.

Yukarıda *edatların* türeme şekilleri ve menşelerine dâir verilen kısa izahtan da anlaşılacağı gibi Türkçede aslî olarak *isimler* ve *filler* olmak üzere sadece iki farklı kelime çeşidi vardır. Nitekim dilimizdeki bütün sözleri bu iki çeşitten birine bağlamak aşağı yukarı mümkündür. İşte edatlar da bir ismin veya fiil şeklinin uzun müddet aynı vazifede kullanılması neticesinde “kalıplaşmış” yahut mânâca “aşınmış” sözlerdir. Böyle bir “kalıplaşma” ve “aşınma” hadisesinin meydana geliş sebebi ise, dilin mahiyeti ve bünyesi ile alakalı mühim bir hususiyettir. Çünkü dil hayatiyeti olan sürekli bir varlıktır. Bu da onun devamlı sûrette gelişmesini, zenginleşmesini, mânâ ve ifâde gücünü artırmasını gerektirir. Bünyesini bozmadan, yapısını aşmadan, değişik ifâde imkânlarına kavuşmasını ihtiyaç hâline getirir. İşte bu zaruretlerdir ki dilin ustaları dil hazinesindeki kelimelere zamanla değişik mânâlar ve vazifeler yüklerler. Önceleri tek tek şahıslar tarafından yüklenen ve dar bir sahada kalan bu yeni mânâlar, gittikçe yerleşir, genişler ve yaygınlaşır. Geçici olmaktan çıkar, süreklileşir. Hususî olmaktan çıkar, umumîleşir. Neticede dilin bünyesi içinde yeni gramer vazifeleri yüklenmiş kelime çeşitleri teşekkül etmiş olur. Ancak, böyle bir gelişme dilin geniş ölçüde işlenmiş olmasına bağlıdır. Bu sebeptendir ki bir dilde *isim* ve *fiil* gibi temel unsurlardan başka yardımcı unsurların çeşitliliği o dil için zenginlik alâmetidir. Çünkü dillerin asıl zenginliği kelime sayısının fazlalığından ziyade, ifâde imkânlarının genişliği ile ölçülür. Edatlar da dile ifâde gücü ve nüans kazandıran sözler olduğuna göre, işlenmiş dillerin çeşitli vazifelerle yüklü sayısız *edata* sahip olmaları tabiidir. İşte Türkçe böyle bir dildir. Hiçbir dünya dilinde bulunmayan çeşitli vazifede edatlara sahip olan Türkçe, bu zenginliğe asırlarca süren bir işlenişten sonra ulaşmıştır. Zira, çok geniş bir coğrafi sahada yayılan ve

kurduğu her imparatorluğun hâkim milleti olan Türkler, siyasî gelişmeleri ile birlikte dillerinin imkânlarını da genişletmişlerdir. Bu genişletme, hem başka dillerden kelime almak, hem de temas ettikleri yeni kültürün ihtiyaçlarına göre Türkçeyi işlemek sûretiyle yapılmıştır. Bilhassa her kültür çevresinde yetişmiş kalem erbabı, Türkçe cümle yapısına bir “taş” ilave etmiş, bir *edat* kazandırmıştır. Çünkü dilimizdeki *edatların* büyük bir kısmı, isim veya fiil gurubundaki kelimelerin oradan alınıp geçici olarak *edat* durumunda kullanılması neticesinde meydana gelmiştir. Bu da daha çok yazar ve san’atkârlar tarafından yapılmıştır. Nitekim, yazı dilinde konuşma diline nispetle daha çok ve çeşitli *edatın* bulunması bu fikri destekler. Türkçeye hakim büyük sanatçıların eserlerinde, ikinci sınıf yazarlara nispetle *edatların* çeşitliliği bu fikri kuvvetlendirir. Ve nihayet eski Türkçeden bugüne doğru dilimizdeki *edat* çeşidinin gittikçe artmış olması bunu ispat eder.

Türkçedeki *edatların* bir kısmı çekim eki almak sûretiyle isimleşebilir. Böylece cümle içinde veya dışında bir isim vazifesi görür. Bunlar ya henüz tam “edatlaşmamış”, yani yarı “donmuş” kelimelerdir, yahut da çok eskiden beri *edat* olarak kullandıkları için, tersine bir inkişafı tekrar “isimleşmiş” sözlerdir. *Çekim edatlarının* bazıları bu hususiyeti gösterir (*başka, doğru, gibi, göre, geri, kadar, yana* v.b. gibi). Diğer bir kısım *edatlar* ise, hiçbir sûrette çekime girmez, Bunlar da tamamiyle donmuş asıl *edatlardır*. *Kuvvetlendirme* (*ok/ök, da/de, dahi, bile, ma/me, yime, hod*), *soru* (*nasıl, hani, acaba*), *gösterme* (*şu, işte*), *seslenme* (*ey, haydi*), *cevap* (*evet, peki, hay hay*), *bağlama* (*eger, gerçi, veli, şâyed, nitekim, zaten* v.b.) *edatları* bu hususiyeti taşırlar. Bunlardan başka, bir kısım kelimeler de cümle içinde ancak belli durumlarda *edat* vazifesi görürler (Uslanmadı gitti gör o divane desünler; Varsın gönül aşkınla harâb olsun efendim v.b. gibi).

Edatlar mânâ ve vazifelerine göre de on guruba ayrılırlar:

1. Çekim *edatları*, 2. Bağlama *edatları*, 3. Kuvvetlendirme *edatları*, 4. Karşılaştırma - Denkleştirme *edatları*, 5. Soru *edatları*, 6. Çağırma - Hitap *edatları*, 7. Cevap *edatları*, 8. Ünleme *edatları* (ünlemler), 9. Gösterme *edatları*, 10. Tekerrür *edatları*. Bunlara ait bilgi kendi bahislerinde verilmiştir.

egerçi “gerçi, fakat, ancak, şâyet”.

Farsçadır. Çağatay ve Batı Türkçesinde kullanılmıştır. Mânâ ve vazife bakımından eger edatının aynıdır. Fakat onun kadar yaygın değildir.

Çağatay sahasında: “eger, gerçi, her ne kadar” mânâsında:

egerçi nazm-ı dilkeş tüşse mesmu‘ anıñ efsânesi hem bolsa matbu (FŞ. 10-3); egerçi yokturur türlü telâşı / irür taşı olursa her çaçmaq taşı (FŞ. 10-21); egerçi kilik naş eylep nigariş / tapıptur dâsitân mundağ güzâriş (FŞ. 10-19).

“gerçi, her ne kadar” mânâsında:

egerçi hullelerniñ rengi kâfur / velikin âs u kakım birle mahrûr (FŞ. 25-2); egerçi ayturıda renc taptıñ / veli kör kim ni yañlıg genc sattıñ (FŞ. 8-19); egerçi peşeniñ hortumu her bâr / il âzârığa niş-i şumı hem bar (FŞ. 6-21); egerçi gencede ârâmı anıñ / veli genc üzre qanı dâim anıñ (FŞ. 5-27); egerçi hüsn içinde sinçe pāk olmaq imes mümkin / anı hem kör ki ‘aşk içre bolur mu minçe pāk olmaq (GS. 331-3); açtıñ il köñgin egerçi bizni dil-teng eylediñ (GS. 361-3).

Batı Türkçesinde: “gerçi, fakat, şâyet, her ne kadar” mânâsında:

Batı Türkçesi, Eski Anadolu ve Osmanlıca devirlerinde kullanılmış olan egerçi Türkiye Türkçesinde çok az görülür.

“gerçi” mânâsında:

egerçi serâmed geçer şâh-ı sünbül / mu‘anber saçınla kaçan ola hem-ser (BD. 2-4); egerçi noktadır sûretde aña / veli mânâ yüzünde hâl-i müşgin (BD. 4-10); senden ayrılmak kıtı müşkil belâ derd ü sitem / yoluña ölmek egerçi ‘âşıkâ âsân gelür (BD. 8-6), egerçi cümle şem‘ iseñ begüm her cem‘ arasında / perişân kıılma saçuñı esirge ben perişanı (H. Dev. V. 7-5); egerçi topuñ icadı 780 senesine doğru ise de 780 tarihine kadar toplar yalnız muhasaralarda kullanılıp sonraları âdetâ cenklerde dahi istimal olunmağa başladı. (TDG.66). Egerçi ufak bir şeydir lâkin o yaşında onlar dikkat ve ihtimâma muhtacdır (TDG. 699).

Not: Türkiye Türkçesinde çok az görülmektedir:

Hünkâr dedi: Koca! Pek yaman soldın!

Egerçi bellisin benim katımda (KGK. 70).

Yanımda komşu kadınlar hurûşa âmâde / Egerçi ortada dönmekte bir mehib sükût (Safahat, 58).

“şâyet” mânâsında:

egeçi dünyâ malından bir habbesi daği yogısa ‘izzet ve kerâmet anuñdur (Cin, C. 11-14); egerçi seni od qorlarıyla yakmas ise ol çirkin qoqularından saña yapışur (Cin. C. 9-3); anda maslıhatı yoğdurur söyleyici olur egerçi okıyıcı yazıcı ola (Kıs. 9 b-15).

Not: 1. Şeyhi’de görülen bir örnekte “gerek” mânâsındadır:

Göğün yüzünde melâike gerçi yerde beşer.

Benimçün ah ederler nigâr sen gideli (Şeyhi, Türkiyat Mecmuası, cilt 4-5. sayfa 55).

esâsen “zâten, nitekim, aslında”

Arapçadır. Osmanlıca ve Türkiye Türkçesinde cümle başı edatı olarak kullanılmaktadır.

Esasen, çok kere, nice dostlarımızın zengin kütüphanelerindeki, sıraya dizilmiş yaldızlı ciltli kitaplarını görünce.. (Fahim Bey ve Biz, 65). Esasen, kapıyı açar açmaz burnuna çarpan bir koku onu sarhoş etmişti (K. Konak, 134). Esasen Kasım Paşa’ya ne hürmeti, ne de muhabbeti vardı (K. Konak, 82). Esasen pek kaba saba adamdır. (K. Konak, 173).

evet / evit “ancak, fakat, lâkin, ammâ”

Kaşgarlı’dan beri rastlanan evet, aslında bir cevap edatıdır. Fakat Batı Türkçesinin Eski Anadolu ve Osmanlıca devrelerinde bağlama edatı, Türkiye Türkçesinde ise cümle başı edatı olarak da kullanılmıştır (Bk. Cevap Edatları, Kuvvetlendirme Edatları).

“fakat, ancak” mânâsında:

anası aydur ya oğul hiç anuñ yavuz işin bilmezsin evet dünle çıkardı (TS. III. 1569); dilimizce bir nükte itti evit / ki cömertliği kendü kisen den it (SN. 145), bu bir ottur ki süsene beñzer evit azuraq olur (TS. III. 1570); südün göze çekerlerse nûrun ziyâde eder, ifrat ile göregen eder evit gözü acıdur (TS: III. 1570), toğumu daği biaynihi ebemgümece toğumu gibi olur evet kiçirek olur (TS. III. 1570); yağmur suyu gerçi gâyet eyü sudur evet tiz müteaffin olur (TS. III. 1570), ferişterim qulumuñ söylemege mecâli yoq evet göñliyle tevbe kıldı (TS. III. 1571); ehl-i islâm eylediler meşveret

/ āl-i Abbas'ı ararlardı evet (TS. III. 1571); mürekkebe olur ma'nide ism ile / evit sūretā bir degil resm ile (TS. III. 1571).

Türkiye Türkçesinde evet yukarıdaki mânâ ve vazifesini kaybetmiştir. Sadece cümle başı ve cevap edatı olarak kullanılmaktadır. (Bk. Cevap Edatları).

Evet bir kalbdır, bir kalb-i cūşacūş-ı 'aşıktır (Safahat, 6).

Evet hürüş ederek iste rahmet-i subhah (Safahat, 10). Evet serv-i sîmîni tâkîb eden şu pür-neş'e yol en nazar perveri... (RŞ. 133). Evet sabah olacaktır, sabah olur (RŞ. 279). Evet biz ayrılırız (RŞ. 12). Evet tarz-ı kadim-i şî'ri yıktık herc ü merc ettik (A. Hamid). İnsan canavardır evet ammâ bu olur mu? (M. Cemal Kuntay). Evet insanı kabristâna döndürdün, helâk ettin (Safahat, 83). Evet Mâcide hayatımda olmayaydı, bu yeni ateş şüphesiz beni zavallı bir deli edecekti (Seviye Talib, 67). Evet ben zavallı bir hasta oluyorum (Seviye Talib, 68). Evet eşyanın üzerine ince bir sis çöker (Yal. 196).

evirü > evir-ü "ile, ve"

Eski Türkçede görülmektedir.

ögüm, kıanı, katunlarım evirü uluğlarım (TDAY. 1955-Ankara, 62).

fakat "lâkin, ancak, hattâ, ama, acaba"

Arapçadır. Batı Türkçesinin Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi devrelerinde bağlama ve cümle başı edatı olarak geniş bir kullanılışı vardır.

Cümle başı edatı olarak:

Fakat eyvâh çorak yerde akıp gitmişsin (RŞ. 338). Fakat niçin bu güzel yol sonunda bir uçurum (RŞ. 137). Fakat niçin bu şikâyet, bu gizli gizli sitem (RŞ. 9). Fakat ben seni götürecektim, biliyorsun (Yal. 157). Fakat benim hayatımda senden başka kimse yok (Yal. 113). Fakat kimden duydu bunu? (yal. 46). Fakat, dedi, benim fedâkârlık hissim de kuvvetlidir. (Yal. 14). Fakat yüzü ne kadar donuk (Yal. 28). Fakat bu levha-i handâna karşı, pek yaşlı (Safahat, 52). Fakat nasıl olacaktı bilir miyiz? Heyhât! (Zemzeme III. 87).

Bu kelime cümle başı edatı olarak kullanıldığı zaman umumiyetle kuvvetlendirme vazifesi görür.